

„Nekünk Mohács kell!”

Közép-európai nemzettudatok
és az apokaliptikus vég várása az újkorban

Őze Sándor

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar — Budapest

A csata a kortársak szemével

Az apokaliptikus színekkel felruházott vesztes ütközet mai tudatunkban az egyik legerősebb korszakhatára a magyar történelemnek, a „nemzeti nagylétnek”, a pusztulást hozó török-kornak. A mohácsi vész toposza meghatározó volt a magyar irodalomban évszázadokon keresztül, a 19–20. századi literatúránknak pedig jellegzetes közhelye lett Kisfaludy Károlytól Ady Endréig.¹

Brodarics István püspök² az olmüci konferenciára leírta a csata történetét részt vevő szemtanúként. A lengyel király szorgalmazta a tanácskozást magyaratzként is, mivel az előző évben békét kötött a törökökkel, amelybe a nagyvezír nem engedte belefoglalni unokaöccsének, Jagelló II. Lajos királynak Magyarországot, így hathatós segítséget sem küldhetett a csatába. Maga a konferencia, amellet hogy az egész Közép-Európát veszélyeztető török támadás ellen kívánt védekezési stratégiát kidolgozni, egyfajta magyarázkodás volt arra nézve, hogyan is történhetett meg a magyar király halála és a számban sem kicsi, viszonylag jól felszerelt sereg veszte, miközben cseh, osztrák csapatok, portugál és angol segélypénzek is útban voltak, nem is beszélve a magyarországi, a csata előtt csatlakozni kívánó csapattestekről.

A püspök leírása mértéktartó, nem mondja apokaliptikus kezdőpontnak ezt az ütközetet.³ Bár súlyos vereségként írja le, de hasonló csapások már előbb is érték török hadaktól az országot, például Várnánál (1444), ahol szintén elesett a király.⁴ A király halálával összekötött vereség más népek életében is katasztrófaként lép fel. Ilyen például a floddi csata (1513), ahol IV. Jakab skót király odaveszett, amely a skót függetlenség végét és az azt követő angol uralmat jelentette.⁵ Mohács esetében a következő nemzedékek emlékezete emeli majd a nemzetet lesújt-

¹ A problémáról összefoglalóan: ŐZE 2004: 165–232; Őze—SPANNENBERGER 2005: 327–349; FARKAS et al. 2016; FODOR—VARGA 2019; A csata emlékezetéről és forrásairól válogatást ad: B. SZABÓ 2006; KATONA 1987.

² A konferencia a szomszédos országok tanácskozása volt a török váratlan előrenyomulása miatt kialakult helyzet megoldására. A lengyel főváros, Krakkó a magyar határtól csupán 100 km-re esett. Brodarics leírása egész Európában elterjedt, egy művében például Thomas Morus is citálta. Az angol kapcsolatra lásd: BÁRÁNY 2016: 35–54.

³ BRODARICS 2006.

⁴ Az előzményekre és a magyarországi Jagelló-korra lásd: PÁLOSFALVI 2005; KOSÁRY 1986: 101–127; KUBINYI 1986: 59–101; SZAKÁLY 1986: 11–59; NEUMANN—C. TÓTH—PÁLOSFALVI 2019: 11–75.

⁵ Idézi: ÁCS 2001: 155.

tó, a nemzethalált idéző elveszessé, „vésszé” az eseményt.⁶ „Az ő számukra már nyilvánvaló az irreverzibilis folyamat, az ország két nagy birodalom, a Habsburg (a Német-római Császárság) és az oszmántörök, és ezzel együtt két vallási kultúra határterületévé válásában, a háború, a pusztulás állandósulásában. A határ annál erősebb a nemzeti, közösségi emlékezetben, minél közelebb esett a mítosszá vált esemény az újkor és középkor időmezsgyéjéhez. A változást számos makrotérbeli kísérőjelenség jelzi, olyanok, mint a humanista protonacionalizmus, a reformáció és a nemzetállamok kialakulása. Ezek az új, a nagy, évszázados eszmei-kulturális együttmozgásokat lazító, atomizáló és csoportképző jelenségek. [...] Erősítette a mohácsi tér-idő emlékezetet a nemzeti önazonosságérzésnek és az európai külső megítélésnek lassú, folyamatos szétválása, amely a 16-17. században következik be. A kereszténység falán belüli helyzetből a kereszténység bástyája török által alávetett kis népeinek előterébe csöppent, és mindmáig ebbe a balkáni térbe van besorolva. Virtuális, nem létező terek ezek is, de szívós sztereotípiák kötődnek hozzájuk, és bár a kicsúszási, átalakulási folyamat hosszú — több mint egy évszázad —, mégis a visszafelé néző történeti emlékezet számára egy eseményhez, és egy helyhez, Mohácshoz köthető. [...] Az emlékeztérhez kötött nemzeti Mohács-mítosz nem egyedülálló Európának ezen a térfelén. Olyan vesztes csatateret jelöl és köt egy időponthoz, 1526. augusztus 29-hez, ahol és amikor bekövetkezett egy nemzeti közösség, valamint az azt körülfogó államalakulat szétrombolása, önérvényesítési funkcióinak hosszútávú korlátozása, idegen hatalmi kényszerpályához kötése. Korszakhatárt is jelöl, amely a boldogabb állami lét és egy kiszolgáltatottabb, több kulturális elem — köztük vallási — szempontjából alávetettebb lét között húzódik.”⁷

A csata mint apokaliptikus nézőpont és Közép-Európa himnuszai

A történelmi allegória eredetére rátalálunk a *Bibliában*. A Jósias király halálát hozó, a zsidó nép sorsfordító vereségét jelentő megiddói csata ez (Kr. e. 601). A hely egy-egy interpretációs technika szerint a régmúlt eseményt egy jövőbeli eszkatologikus eseménysor allegóriájává emeli.⁸ A mohácsi vészhez hasonló terek tehát más közép-európai nemzetek hagyományában is találhatóak (Koszovopolje [Rigómező] a szerbeknél, a Marica folyó a bolgároknál, a lengyeleknél Kościuszko utolsó csatája, a csehek Fehérhegye).⁹

Negyven évvel ezelőtt, amikor apokaliptikával kezdtem foglalkozni, Hankiss Elemér egy 1983-as tanulmánya ösztönzött erre, amelyben a világ nemzeteinek himnuszait vizsgálva arra a megállapításra jutott — több száz szöveg átnézése után —, hogy bár a himnuszok általában a haza tájának dicséretét, a benne élő nép bátorságát, becsületességét zengik, csupán két himnusz az, amely pesszimista kicsengésű: a magyar és az uruguayi, de az utóbbi zenéjét is egy magyar szerezte: Debály Ferenc József. „Nincs még egy ország, amelynek himnusza büntudattal küszködne, amely komor s már-már reménytelen hangot ütne meg, mint a miénk”¹⁰ — írja

⁶ TÓTH 2019.

⁷ ÖZE 2008: 13–26.

⁸ ÁCS 2001.

⁹ SUNDHUSSEN 1999.

¹⁰ HANKISS 1983: 206.

Hankiss Elemér. Ő ezt a himnuszunkban megjelenő történet szemléletünkre értette, az úgynevezett „zsidó—magyar párhuzamra”, ahogyan a szakirodalom nevezi Farkas András 16. század eleji költeménye nyomán az *Ószövetség* zsidó népe és a magyar nép története közötti hasonlóságra, azonosságra, sorsparallelre rámutató verset, amely irodalmi toposzá fejlődött a későbbi századokban; egy, az eredeti bibliai textussal azonos apokaliptikus várakozás mozgatja, és egy kis népi nemzetstratégia húzódik meg mögötte. A törökkori eszkatológia tehát a nemzettudat argumentációs bázisává vált a 18–19. században, később az első világháború után és az 1956-ot követő deheroizációs korszakban is.

Azóta e tárgyban több tudományos munka született. Magam is több irányban bővítettem a kutatást. Egyrészt az apokaliptika és a toposz európai keresztény hagyományban lévő forrásait, illetve biblikus háttérét próbáltam feltárni, másrészt a militarizált törökkori végvidék mozgástörvényeit, pszichikai lecsapódásait kívántam a vizsgálatba kapcsolni. Az elmúlt tíz évben számos könyvben és tanulmányban foglalkoztam a 15–17. századi magyarországi végvidékkel, amelyet keresztény—muszlim ütközőzónaként értelmeztem.¹¹ Az ütközőzóna térszemléletét a többszörös sorban álló hálóként szövődő végvárak alakították, míg időszemléletét az apokaliptika. Az apokaliptikus szereplő, a végidők gonosza, legalábbis a keresztény oldal szerint, a „török”, az oszmán hatalom. „A mohácsi csata időpontját (1526), másik két »gyásznap«, Nándorfehérvár 1521-es és Buda 1541-es elestéhez köti. Az ezeket az eseményeket és térben megjeleníthető pontokat nem csak azért kötődnek össze a későbbi magyarországi kulturális emlékezetben, mert augusztus 29-ére estek. A muszlimok általi legyőztetések egybeeső időpontjai csúsztak egymásra, és kötötték össze a magyar végzettel Keresztelő Szent János ünnepét. [...] Mint Csorba Dávid írja, Szulejmán sem véletlenül ezen a napon foglalja el Budát több napi várakozás után, ahogy János király hódolatát sem véletlenül fogadja a mohácsi síkon. A határvidéken tehát a normál idő felfoszlik, ahogy a tér is a háborús logisztika, a természetes és mesterséges védrendszerek szerint strukturálódik, az idő is a tárgyiasult térbeli alakzatok kulturális emlékezeti pontjaihoz igazodik. [...] A határkörzetben élő katonaközösségnek befelé megélt ideje volt. Ezen az apokaliptikus időn alapult a határterület időszemlélete. Minden ilyen esemény csak erősíti a tudást, amelyet a nagyapjuktól is hallhattak az apokalipszis népéről. A 15–16. században Európa más tájain is várják Góg és Magóg népét, de ott a történet egyfajta vasárnapi, horrorigényt kielégítő pótlék. A határterület népességénél mindez rendszeresen visszaigazolódik a háború borzalmaival. Itt a közösség együtt él a halállal, abban a várakozásban, mely egy apokaliptikus idősíkhöz kapcsolódik.”¹²

Kiss Gy. Csaba azután 2011-ben egész könyvet szentelt a közép-európai himnuszoknak.¹³ Ő a területet ugyan Köztes-Európának mondja, bár ebből kizárta a Finnországtól a balti államokon át Ukrajnáig terjedő, és éppen ma hangsúlyosan szerepet kapó terület népességét. Milán Kundera esszéje¹⁴ alapján írta le a térséget: „Mi Közép-Európa? Az Oroszország és Németország közötti kis nemzetek bizonytalan övezete. Hangsúlyozom a két szót: kis nemzeteké, melyeknek veszélyeztetett a léte, eltűnhetnek, és tudatában is vannak ennek.”¹⁵ Két-két him-

¹¹ Néhányat említve: ÖZE 1991; ÖZE 2006.

¹² Idézem: ÖZE 2016: 81–82; továbbá: CSORBA 2007: 447–456; lásd még: CSORBA: 259–278; RÉDEY 1926: 314–334.

¹³ KISS GY. 2011.

¹⁴ KUNDERA 2022.

¹⁵ KUNDERA 2022: 15.

nuszként énekelt szöveget választott ki 13 kisebb, birodalmak szorításában lévő nép esetében, amelyek a 18–19. században keletkeztek: albán, bosnyák, bolgár, cseh, horvát, lengyel, macedón, magyar, montenegrói, román, szerb, szlovák, szlovén szövegeket elemzett. Magyar részről a *Himnusz*t és a *Szózat*ot elemzi. Kiss Gy. Csaba azonban már bőven talál félelemre, sőt apokaliptikus végre utaló momentumokat a magyar mellett más népeknél is, ahol a nemzeti létben előforduló veszélyeztetettség megjelenik: vagy a haza tájának vésszel teli ábrázolásában a szlovákoknál és a horvátoknál, vagy az édenkert felidézése és annak az újjászülető hazával való azonosítása, mint a cseh és a magyar himnuszban. Általánosságban megállapítható, hogy a végpusztulásnak kitett nemzeti lét a megszállt haza ébresztésének, a hősi küzdelemnek kivívására biztat, mint a román, az albán, a macedón, a szerb, a szlovén vagy a horvát himnuszok. A közismert lengyel himnusz pedig a menetelő légió katonáira utal.

Bár a himnuszok nagy része Istenhez való védelemért kiállt, de ennek ellenére is egy szekularizált világ felekezeten kívüli nemzeti közösséget hangsúlyoz. Apokaliptikájuk, ha utal is bibliai textusra, mégsem azonosul vallási közösséggel, ha találunk benne messianizmust, akkor is egy nemzethez kötődő, mint a lengyel esetében. A tragikus tér, a vihar képe, a pusztulással dacoló erő, a nemzethalál azonban szinte mind a 13 nemzet himnuszaiiban ott kísért. A birodalmak pedig legtöbbször azonosak: a német, a török és az orosz császárság.

Tehát a mohácsi vész nem jelentette saját korában a magyar társadalom számára a teljes pusztulást. Még a száz év múltán született róla írt eposzi mű sem ezt hangsúlyozza.¹⁶ Nem azért, mert az apokaliptikus szemlélet és a török veszély elsősorban a bűnök büntetéséért járó wittenbergi történetiszemlélet sajátja volt, és annak nyomán bontakozott ki a magyar prédikációs- és gyülekezetiének-hagyományban a török hódítást kísérően. Főként Buda 1541-es eleste és az ezt követő szulejmáni hadjáratok, valamint a szultán halálát is hozó szigetvári ostromig alakul ki, és a drinápolyi béke után válik uralkodóvá.¹⁷ A protestánsok sem csak a számukra járó isteni igazságszolgáltatást láttak elsősorban a csatában és a fiatal király elestében, valamint az ellenük üldözést folytató Szalkai László esztergomi érsek hősi halála okán.¹⁸ Mindezeket nem a protestáns—katolikus ellentét, a korabeli lelkileg meghasonlott európai kereszténység eszmetörténeti háttere mozgatta. A csatáról és a király haláláról maga Luther is megemlékezik a Mária királynénak küldött részvétverseiben és történetfilozófiai gondolataiban.¹⁹

A 200. évforduló

Magyarországon a következő generációk azok, akik mitizálták az eseményt, Szörényi László kutatásai szerint 1726-os 200. évfordulójára írja művét a magyar jezsuita Mindszenti Antal történetfilozófus, amelyet képi ábrázolás is kísér.²⁰ A latin nyelvű mű Moháccsal a keresz-

¹⁶ LISZTHY 1979: I. 421.

¹⁷ ÖZE 2016; IMRE 1995.

¹⁸ SZÖRÉNYI 2019: 209–233; idézi: HELTAI 1579. Az erdélyi szászok lutheranizmusa elleni üldözésért való bosszút emlegeti a mohácsi csatában.

¹⁹ ÖZE 1991.

²⁰ MINDSZENTI 1724: 177–187, Mohácsról a IX–X. alfejezet szól: 185–187; lásd rá vonatkozóan: SZÖRÉNYI 2019: 209–233.

ténység védműveinek (*propugnaculum Christianitatis*)²¹ leomlását állítja, amelyet majd csak a Habsburg uralkodók építhetnek újjá.

A csata korszakhatároló szerepét még a 17. századi generáció eposzkísérletei és történetírói emlékeztetőreműve sem hangsúlyozza a 18. századig, a csata 200. évfordulójáig. Mindennek nincs eszmetörténetileg elhatároló célja. A jezsuiták, akik egész Közép-Európában vezető szerepet vittek a modern nemzettudat kialakításában, a csata kapcsán egy képileg is megfogalmazott programot alakítanak ki Magyarországon is.²² Az ütközetet határnak ábrázolják, a kereszténységet védő iszlámmellenes bástya leomlásának, amely után virágzó ország csak a török kiűzése után, 200 év elmúltával épülhet a katolikus Habsburg magyar királyok vezetésével. Mohács emlékezete tehát a nemzeti gyász és nem a világvége döbbenetéhez kapcsolódik ezután. A gyászból egy új építkezés és újrakezdés veheti kezdetét. Valószínűsíthetőleg egy Mohács környéki származású, Lethenyi János (1723–1804) nevű dombóvári, majd szigetvári plébánoshoz kötődik az úgynevezett *Mohács-nóta* is, amely ponyvára kerülve országosan énekeltté vált a reformkor folyamán.²³ A *Rákóczi-nótával* párhuzamosan a lassú gyászoló „hallgató” nóták egyike volt. Maga Széchenyi István is idézi a *Hitel* bevezetőjében mint a nemzeti önsiratás egyik jelképét.²⁴ „Mohács fogalma a 19. század elejére vált történelmi kultuszunk tárgyává, beágyazódva a reformkor szellemi mozgalmába” — állapítja meg Farkas Gábor Farkas.

A reformkor, Mohács mint emlékezeti gyásztér

A romantika szekularizált apokaliptikus szemléletével a 300. évfordulót követően a reformkor és az 1848–1849-es szabadságharc, majd az azt követő önkényuralom korszaka teszi fogékonyra Mohács iránt, valamint a nemzethalál és a pusztulásnak egyetemes emberiségre való kivetésére a korszakot. Itt azonban nem csak a legjelentősebben ható költőinkre, Petőfire vagy Vörösmartyra kell gondolnunk. Mintegy száz versben, irodalmi és képzőművészeti alkotásban fordul elő a megidézett ütközet azzal a nem titkolt céllal, hogy párhuzamot vonjon saját koruk és a 16. század között.

A csata helyszíne, bár ekkor még ott nem folyt ott ásatás, emlékezeti, látogatandó helylépelt elő.²⁵ Próza reformkori alkotásokból ki kell emelnünk Kölcsey Ferencnek a tricentenáriumra írt munkáját,²⁶ valamint a fiatal Kemény Zsigmondnak 1838-ban a *Mohácsi vész okairól*

²¹ SPANNENBERGER—ÖZE 2005b: 19–39.

²² Knapp Éva előadása az MTA Irodalomtudományi Intézetében 2023 januárjában. Megjelenés alatt.

²³ CsÖRSZ 2019: 235.

²⁴ SZÉCHENYI 1830: XIII–XIV; idézi: CsÖRSZ 2019: 255.

²⁵ A száműzetésben lévő Batsányi János gondolatban is hangsúlyozza a zárandoklatot. BATSÁNYI 1792; Ányos Pál, Kisfaludy Károly a nemzeti nagylét magyar temetőjének mondja a helyet. Vörösmarty Mihály tanítványait, a Perczel-fiúkat viszi léleknevelő tanulmányi kirándulásra a helyszínre. S. VARGA 2013: 240–249. KOVÁCS—MESTER 2019: 279–336. A tanulmányok Mohácsnak a reformkori emlékezhagyományban betöltött szerepét a modernitás és a régmúlt emlékezetének összeegyeztetése szándékával vizsgálják. A nemzeti bűnök kiemelése: a szalmaláng nemzet, a széthúzás és a cselekvésképtelenség, amelyek lépten-nyomon felbukkannak a korszak politikai gondolkodói sorai között.

²⁶ KÖLCSEY 1826.

írt szövegét.²⁷ A „vészt”, a veszedelem Zrínyi Miklós *Szigeti veszedelem* című, 1566 soros eposza után vált követendővé a korban az elveszés jelentésben.

Kölcseynél a nemzet mint létező emberi cselekvési keret szerepel, ebben az összefüggésben kellene szerinte figyelmet fordítani a nagy nemzeti tragédia emlékezetére. Az írás az emlékezet funkciója körül forog. A nemzet fiait felrázni akaró szöveg befejezése is a felhívást erősíti. A rezignált költő halni készülven levonja a következtetést, nemzedéke azonban nem képes erre. Tudja, hogy őt is el fogják felejteni.

Kemény szintén a párhuzamkeresés szándékával írt, de ő egy történelmi elemzést ad Brodarics István és főként Istvánffy Miklós nyomán. A Jagelló-kort állítja szembe a Hunyadi-korral, mint ezt tette a 17. század óta a magyar történetíró hagyomány is. A Mátyás király halála utáni időszakot egy leszálló ágú, korrupt és kicsinyes vezetői garnitúrával bíró időszaknak festi, amelynek szereplői hanyagsága és önzése miatt veszett el az ország. Érdekes módon a nemzeti bűnök és nem elsősorban a külső megnövekedett oszmán hatalom, amely majdnem a nemzethalálhoz vezetett. Mindezt úgy írja, hogy még nem ismeri Szerémi György művét, amit csak 1840-ben fedez fel Bécsben Gévy Antal.²⁸

Szerémi György atya munkája robbanásszerűen hat, és mintegy kíséri a következő évtizedet, a szabadságharcba torkolló reformkort és az önkényuralmi időszak tragikus légkörét festi alá. A nemzethalál és a nemzeti lelkiismeret, a bűnbakkeresés mindegyik módozatához tud segítséget és párhuzamot nyújtani. Szerémi látomásos, apokaliptikus prózája a maga hisztérikusan vádló módján jellemzi kora szereplőit, és vetíti előre a megváltás nélküli nemzetpusztulást, amelyre a magyarság „kibűnözött” magát.²⁹ „Mohács mítosza Szerémi kéziratának felbukkanásáig megmaradt orális hagyományban élő, nehezen rekonstruálható legendás történetnek, s csak az utóbbi két évszázadban vált (a herderi jóslat, a vesztes szabadságharc, Trianon és 1956 következményeként) a magyar történelmi mitológia-szimbólumrendszer szerves részévé”³⁰ — írja Farkas Gábor Farkas.

A reformkor többi írója szintén ezen a nyomon halad.³¹ Eötvös József két versében is megjelenik a csata és a nemzeti bűnök.³² Nemzeti nagylétünk nagytemetőjéről, Mohácsról beszélve Kisfaludy Károly *expressis verbis* ki is jelenti:³³

„Hősvértől pirosult gyásztér sóhajtvá köszöntlek
Nemzeti nagylétünk nagy temetője Mohács!
Hollószárnyaival lebegett a zordon Enyészet,
S pusztító erejét rád viharozta dühe,
Ezt visszavonás okozá mind s durva irigység,
Egységünk törten törve, hanyatla erőnk.
A sorvasztó lánc így készülve árva hazánkra,
Nem! Nem az ellenség — önfia vágta sebé.”

²⁷ KEMÉNY 2003.

²⁸ SZERÉMI 1979; a kézirat történetére: CSORBA 2013: 387–396; B. SZABÓ 2006; BOJTOS 2016; SZEBELÉDI 2017; ÖZE 2016.

²⁹ Ady Endre: *A fajok cirkuszában*.

³⁰ FARKAS 2011.

³¹ Nem teljes, de impozáns és meggyőző képet mutat és példák sorát hozza a szerzőpáros alapos tanulmánya: KOVÁCS—MESTER 2019: 298.

³² EÖTVÖS JÓZSEF: *Mohács* 1847; *A zászlótartó* 1863.

³³ KISFALUDY 1978: 895.

Kisfaludy azonban a nemzethalálból való feltámadásra ismét a Buda-toposzt hozza fel. A szólás a 19. századig Budára vonatkozik. Mohács az addig Várnával együtt emlegetett csata a király halálára vonatkozik. Az ország elvesztését Buda 1541-es elvesztésére vonatkoztatják. Amikor a reformkor Mohácsot jelöli ki a nemzeti gyász eseményének, ez kerül Buda helyére a szólásban is. Kisfaludy híres verse is erre utal. A gyász és az emlékezet legyen Mohácsé mezejé, de a jövő Budán épül. A nagylét temetőjének a gyászszimbóluma Mohács lesz. Vele szemben Buda a jövőt jelenti.

„El ti komoly képek sötétség rajzati félre
Uj nap fényle reánk annyi veszélyek után,
Él magyar, áll Buda még!, a mult csak példa legyen most,
S égve honért bizton nézzen előre szemünk,
És te virulj, gyásztér! a béke malasztos ölében.
Nemzeti nagylétünk hajdani sírja Mohács.”
(1824)

Petőfi Sándor *Fekete piros dal* című versében a játékkal és szórakozással törődő királyi udvar jelenik meg, és a mögöttük felbödülő oroszlán, ahogyan a 16. század óta emlegették az oszmán hatalmat. Ő azonban a világ háborgó tengerétől elmosni látszó nemzet apokaliptikus képét rajzolja már 1848 tavaszán.

A Habsburg-ellenes Horváth Mihály az a történész, aki a reformkorban már, majd fő művében is „epochiális korszakhatárnak”³⁴ mondja a csatát a 300. évforduló után: „Epochiálisnak, új korszakalkotónak nevezhetjük ezt az ütközetet. Ettől fogva kezdődtek a nemzet hosszú szenvedései, ennek következtében álltak be ama körülmények, melyek a török hódításnak később utat nyitottak, s melyekben az ország trónjára egy új fejedelmi ház ült, melynek, mint több más országok, nemzetek uralkodójának külön érdekénél fogva máshol volt nehézkedési pontja.”³⁵

A Mohács-toposz a 19. század első felében a romantika és az induló historizmus gondolköréből táplálkozott a művészetben. Kisfaludy Károly, Orlay Petrich Soma, Kiss Bálint, Than Mór, Madarász Viktor, Székely Bertalan már egy hagyományhoz nyúlt vissza a 16–17. századból, amikor a Magyar Királyság nagy hatalmi státusból a küzdelmes széthullottság állapotába zuhan. Az enerváltságból, az „aluvásból” kívánták a kor irodalmárai, képzőművészei felrázni a nemzetet. A bús düledék emlékével a jelenkort szembesítették, ahol a jövő volt a cél. Új aspektust és formát adott mindehhez az 1848–1849-es levert szabadságharc utáni kétségbeesés. A nemzeti szenvedéstörténet jelent meg a művészeti ábrázolásokban. A képzőművészetben Mohács, illetve a török harcok korszaka vezet az ábrázolásokban. Igazából ekkor válik meghatározó szimbólum értékűvé Mohács. Than Mór *Mohácsi csatája*, illetve Orlay Petrich Soma a mohácsi csatában elesett *II. Lajos testének feltalálása* a képzőművészetben a kiemelendő.³⁶

³⁴ Óze 2009: 9–15, 66; újabban: TÓTH 2019; illetve a reformkori műveiben kialakított korszakhatárra és a Mohácsnak a nemzeti politikai közösség kialakításában, a csatának a kollektív emlékezetben mint emlékezhelynek lehorgonyozásában játszott szerepére utalva: KOVÁCS—MESTER 2019.

³⁵ HORVÁTH 1871: IV. köt. 73.

³⁶ SINKÓ 2000.

Az önkényuralmi időszak a nemzeti gyász Mohács-képét szívesen alkalmazza allegorikusan és metaforaként saját korára. Gondoljunk csak Orlay Petrich Soma képére,³⁷ amelyben kortársai sokszor látták unokatestvérének, a segesvári csatában eltűnt Petőfi Sándornak virtuális temetését. A szimbólumokban gazdag ábrázolás nem követi a közismert Brodarics-leírást, de inkább a csata utáni Szerémi-féle „önfia vágta sebre” magyarok általi királygyilkosságra, öldöklésre utalhat, sőt a koronát felmutató kéz az országból távozó emigráns kormány által Orsovánál, a mogyoróbokor alá elrejtett Szent Koronára is emlékeztethet. Ilyen szimbolikus jelentéstartalmat hordoz a néhány évvel később keletkezett Székely Bertalan-festmény is II. Lajos holttestének megtalálásáról, amely a krisztusi sírbatétel tragédiáját idézi számunkra.

Erre az időszakra esik a Mohács-hoz kapcsolódó szállóige első irodalmi megjelenése Arany János egy cím nélküli versében.³⁸

„Sírva jön a magyar nóta világra,
Bánatos a magyar ember világa.
Mit keseregsz, atyámfia, rokonság?
Ez az egész merő élet bolondság.

Duna vize lefelé foly, nem vissza,
Régi baját magyar ember elissza!
Azt mivel széles-magas kedvében,
Majd megszakad belé a szív keblében!

II.

Elesett a Rigó lovam patkója,
Jeges az út, majd kicsúszik alóla,
Fölveretem orosházi kovácsnál, —
Ej no! hiszen több is veszett Mohácsnál!

Volt nekem egy rigószőrű paripám,
Eladatta a szegedi kapitány,
Ott se voltam az áldomás-ivásnál, —
Ej no! hiszen több is veszett Mohácsnál!

Volt nekem egy fehér házam, leégett;
A telekem, azt se tudom, kié lett;
Be van írva vásárhelyi tanácsnál, —
Ej no! hiszen több is veszett Mohácsnál!

³⁷ KESERŰ 2013: 274–284; VESZPRÉMI 2013: 261–273; PAPP 2019: 149–194.

³⁸ „Jelentése: ’nem érdemes búsulni nagyobb baj is történt ennél. Olyan formában, ahogy ma ismerjük a szólást, nem használják régebben a múlt század elejénél.’ O. NAGY 1979: 355–357. Első előfordulását ő Széchenyi *Kelet Népe* című művében tudja „Minden elveszett már Mohácsnál”. A szólás egy változatát egészen a 16. századig vezet vissza, de ez Buda 1541-es elestére vonatkozik. „A XVIII. és XIX. század elején megjelent szólás-gyűjteményekben ebben a formában közlik ’több elveszett Buda alatt’. A „Buda alatt” határozót a múlt század elején a mohácsi vészre való hivatkozás váltotta fel, annak az lehet az oka, hogy romantikus irodalmunknak kedvelt gyakori tárgya volt Mohács emlékének felidézése.” O. Nagy Heltai Gáspár 1575-ben Kolozsváron megjelent *Krónikájára* hivatkozik első írott megjelenésként: „De így jár ez: az egyiknek bűn a másoknak nem bűn. *Elkölt Buda is tőlünk.*” HELTAI 1579: 83; idézi még: TOLNAI 1926: 311.

Volt szeretőm, esztendeig sirattam,
Az nekem a mindennapi halottam,
Most is megvan az a gonosz, de másnál, —
Ej no! hiszen több is veszett Mohácsnál!”
(1856)

A népdalszerű négyszakaszos vers a „a több is veszett Mohácsnál” szállóige köré épül, amely ismert lehetett legalábbis az ország egy részén már ekkor is. Talán azért a három dél-alföldi várost, Orosházát, Hódmezővásárhelyt és Szegedet emeli ki, mert lehet, hogy itt találhatott rá. Mindenképpen megjegyzendő, hogy a három város ekkor még külön-külön evangélikus, református és katolikus jelleget hordoz, tehát nem felekezeti kötődésű a szállóige. A vers egy fokozott értékvesztést jelent, a patkó, a ló, a ház, majd a szép szerető, amellyel a mohácsi nemzeti gyász, a „vészs”, a nemzet legnagyobb vesztesége csak egy szembeállítható, túllícitálhatatlan értékfogalom. Lényegében a vershez lazán kötődő első dal ad magyarázatot a második részhez. A sírva vigadó magyar, aki legnagyobb baján is úgy lép túl, hogy keserűen vigadva felejt a változtathatatlan életet, amely egyébként is véges, értelmetlen bolondság.

1867-re megkopik ennek a felfogásnak az argumentációja, emocionális háttére kiüresedik, a situáció változásával előbb-utóbb hitelét veszíti. A korábbi klasszikára visszamenő egyetemes ábrázolásokat felváltotta a „nemzeti emlékezés tudománya” a történetírás feladatában,³⁹ a művészetben pedig az akadémizmus merevedő historizmus. A millenniumi tízkötetes történeti összegző *Magyar nemzet története* is ezt a célt szolgálta. Nemcsak eseményekkel kapcsolatban kívánt eligazítást adni, de képi eszközökkel is próbálta megjeleníteni azokat, így érzelmileg manipulálni az olvasót.⁴⁰ Bár voltak a korban ellenirányú folyamatok, amikor a törökberögzült toposzait ellenkező előjellel próbálták használni, mint például Csontváry által is feldolgozott Zrínyi kirohanás-téma, vagy Ady ellen-Mohács mítoszában: a *Nekünk Mohács kell* című versében, de valójában itt is a berögzült tartalomra, formára és emocionális háttérre hivatkoztak.⁴¹

Trianoni „gyászévtized” és Mohács

Majd az önkényuralom időszakához hasonló gyász- és nemzethalál-vízió, szenvedéstörténet jellemzi az első világháborút követő trianoni békekötést követő éveket is. Kicsit ezt előlegezte tanulmányunk címadó verse is Ady Endrétől. Az 1908-ban megírt vers ismét a nemzet által elpocsékolta, nemtörődöm időt hánytorgatja fel. Csak azáltal maradhat életben, és járhat a jó úton, ha Isten megveri. Az engedetlen, lázadó ószövetségi zsidóság és a magyar nép párhuzama köszön itt ismét vissza. A megvert, elvetett nép, de erkölcsi megtérése után a választott, az apokalipszis utáni üdvözülő kisebbség sorsa is benne rejtezik ebben a súlyos folytán szinte elhordhatatlan szövetségben. Az „istenverte” nép itt azonban nem az engedetlenség bűnében

³⁹ GYÁNI 2000: 92–103.

⁴⁰ MAROSI 2000: 11–33.

⁴¹ ÖZE 2009.

él, hanem a keleti renyhességben. Ő az Indiából, a Gangesztól a Tisza-partig jutott „cigány népek langyszívú sihederje”.

Jól látja a Kovács—Mester-szerzőpáros a 20. századra beivódott Mohács-émlékeztető funkcióját: „Petőfi 1848-ban szerzi a Fekete piros dalt, Ady Endre 1908-ban írja, hogy Nekünk Mohács kell. Mindketten ugyanazt a nekik is, olvasóiknak is magától értetődő emlékeztörténeti alakzatot használják költői zsenialitással felfokozott formában. Szó sincs még Világosról vagy Trianonról, de eleve eldőlt, hogy amint bekövetkeznek, a magyar emlékeztörténet Mohács mintájára fogja tárgyalni.”⁴² Ez esetben nem a gyásztér emlékezeti hagyományával szembesülnek, hanem a nemzethalállal, amelyet mindketten egy egyetemes apokaliptikus térben és időben gondolnak el.

A 400. Mohács-évforduló követte a már kialakított történelmi képet, a hanyag, tehetetlen, tékozló Jagelló uralkodók utáni szétzilálódó országról. A két világháború közötti nemzetkarakterológiai vizsgálódások is így határozzák meg a nemzeti jelleget, utalva ezzel a felelősségre is a trianoni országvesztésért. Horthy Miklós kormányzó a 400. évforduló ünnepségén, a csata színhelyén mondott beszédében a kisantant megtörése céljából hangsúlyozta a balkáni népekkel való szövetséget, mint a Mohács előtti időkben.⁴³ A színhelyet mint emlékezeti teret azután politikai tájékozódásra és irányvonalak kialakítására is felhasználták. A „baráti” elesett lengyel katonák számára oszlopot emeltek,⁴⁴ amelyen a sas az egykori közös határ felé figyelt. A csatateret a 400. évi ünnepségen a török—magyar közeledésre is felhasználják majd.⁴⁵ A csata színhelyén ásatásokat folytatnak, szimbolikus helyként és nemzeti történelmi időpontként alkalmazzák a csatát ekkor is és később is. Ottlik Géza ikonikus műve, az *Iskola a határon* az a jelenete kezdődik ezekkel a mondatokkal, amikor a kadétiskola osztálya a mohácsi csata helyszínén tartott megemlékezésre utazik. „A mohácsi csata 400. évfordulója közeledett éppen. Fura dolgoknak látszik talán, vereséget megünnepelni. De hát, aki a győzelmet ünnepelhetett volna itt most, a hatalmas Ottomán birodalom már nem volt sehol. A tatároknak is nyomuk veszett, sőt időközben, szinte a szemünk láttára a szívós Habsburg császárságnak is. Megszoktuk hát, hogy egyedül ünnepelgessük veszített nagy csatáinkat, amelyeket túlélünk. Talán azt is megszoktuk, hogy a vereséget izgalmasabb, sűrűbb anyagból való, fontosabb dolognak tartjuk a győzelemnél — mindenesetre igazibb tulajdonunknak.”

Mohács és a mindenkori magyar nemzeti önvizsgálat

Mohács a nemzeti önvizsgálat szimbólumává válik majd az 1956-os forradalom leverése után is. Nemzettudat- és Mohács-viták sorozata ismétlődik a korszakhoz kötődően. Apokaliptikus tartalma azonban már nincsen. A 450 évvel az előtti eseményekről folyó szaktörténeti viták erős politikai áthallásúak.

⁴² KOVÁCS—MESTER 2019: 308.

⁴³ ÖZE—SPANNENBERGER 2005; KERPEZSKI 2013: 313–324; HÓVÁRI 2019: 552.

⁴⁴ ÖZE 2009; NEMESKÚRTY 1966; B. SZABÓ 2019: 337–380.

⁴⁵ Mindez igaz lesz majd az 1976-os 450. évi megemlékezésekre is. Itt mondja majd el Antall József is a híres beszédét a balkáni testvérháború idején, amikor Jugoszlávia széthullásakor a szerb hadsereg megsérti a magyar határt. ÖZE 2009: 129; lásd még: HÓVÁRI 2019: 555–562.

A Mohács-vita Nemeskürty István *Ez történt Mohács után* című könyvével indult. „Itt újra megjelennek a Horváth Mihály összegző történeti műve óta rögzült toposzok,⁴⁶ és ugyanúgy, ahogy az eddig elemzett, kiemelt mindhárom szerkezeti elem, morális beágyazottságú és érrendszerű ez is. Egyfajta pipogya nemtörődomség, atomizált érdekek káosza irányítja szerinte a korszak társadalmát. Egoista bűnök halmazát és egy vezetésre képtelen elitet állít elénk a szerző. Elsősorban a nemességet vádolja, akit maga alá temet az összeomlás, de nem hajlandó felelősséget vállalni. A Mohács-metafora érthető. Nemeskürty a korszakban jártas, irodalomtörténész. Bornemissza Péterről írt monográfiát (tehát nem szakmán kívüli, mint vádolják). Művelt, jótollú író a magyar film egyik Acél-korszakbeli bábája, a kor kulturális tudatának formálója.⁴⁷ A felhalmozott adatokon túl ebből a könyvből süt az 1956–1965 közötti konszolidációs-kiegyező korszak hangulata. Ezeknek az éveknek a terror és a kompromisszumkészég között hullámozó idegen hatalma, amelynek lépései hasonlóak számára a Mohács utáni időkhöz. (Büntető expedíció, foglaltszedés, idegen kormányzó kinevezése, honi kollaborációs kormány felállítása, hazai ellenzéki csoportok egymás ellen hangolása, az irányító belső ellenzék szimbolikus kézcsókja három év múlva a vesztes csataterén.) A modell ugyanaz, a társadalmi reakció is. A szerző olyan irányító értelmiséget látat, amely áruló, saját ügyeit előtérbe állító; és sunyi, a valós válsággal szembe nem néző, áldozatokra nem képes, halottait elfelejtő társadalmat tár elénk.⁴⁸ Hosszan idéztem e helyen saját 2009-ben megjelent könyvemből a vitaindító mű leírását. Többet ugyanis félreértették.⁴⁹ A könyv ezen fejezete a kádári konszolidáció történelemvitáiról, ezek politikai manipulációiról és a rendszerhez felhasznált legitimációs bázis kialakításáról szólnak, valamint arról, hogy mindehhez hogyan használta fel a politika

⁴⁶ Horváth Mihály veti fel először, hogy a Dózsa-féle parasztsereg leverése és a parasztság elidegenítése és lefegyverzése okozta a török elleni védelem meggyengítését. Felveti a francia király és a Habsburg-dinasztia háborúja folytán, hogy a franciák kérték meg a szultánt, hogy nyisson második frontot V. Károly és testvére, I. Ferdinánd hátába. Hangsúlyozza továbbá a Jagelló-kor erkölcsi züllését a nemesség bűneit. Először vetette fel, hogy Mohács előtt Szulejmán követét 1520-ban azért tartóztatták le, mert ajánlatot tett egy Erdély típusú ütközőállam létrehozására a Magyar Királyság esetében, amely a szultánhoz való lojalitás elismeréséért cserébe az ország háborítatlanságot élvezett volna.

⁴⁷ NEMESKÜRTY 1959.

⁴⁸ ŐZE 2009: 108, kicsit rövidebben, de már megfogalmazom ebben a cikkemben: ŐZE 2004: 399–400. Bár már ekkor, 20 éve írtam a vitáról, az okfejtés a történeti emlékhelyek elemzésével Spannenberger Norberttal írott cikkemben megjelent. Mégsem kaptam meghívást soha az emlékezettel és Moháccsal kapcsolatos viták elemzésére rendezett konferenciákra, valószínűleg „adminisztratív hiba” folytán (ahogyan Erős Vilmos írja). A téma is más lett „ráállítva”.

⁴⁹ Erős Vilmos jelentős 1956 utáni magyar történészek lehazaárulásával vádolt meg, aki figyelmen kívül hagyom a szakmai teljesítményeket, és „csak” a Kádár-rendszer kiszolgáltatását hangsúlyozom esetükben, ráadásul könyvemben valójában nem is szerepelt az említett szó. ERŐS 2015: 403. Áltörténésznek (nem tudom, ez mit takar) és Nemeskürty-tanítványnak nevezett. (Nemeskürty Istvánnal sem találkoztam soha.) Stílusomat pamfletszerűnek és útszélinek mondja. Nem tudom, miért nem lehet 30 évvel a kommunizmus bukása után megmosolyogni a korszak kötelező agresszív terminológiáját. Ha nem ezt tennénk, hanem a rendszer belső sajátosságai szerinti kártétéményeit és generációk tönkretett életét vennénk számba, akkor inkább sírnunk kellene. Könyvemben olyan történelmi elméleteket, konstrukciókat vizsgáltam, amelyek sokszor más előjellel is, de visszatérő motívumok. A különböző korok politikai gondolkodása, ideológiai beállítottsága szerint formálódott az elmélet. Tehát bárhogyan nem is akarja érteni, vagy szándékozik félreírteni Erős Vilmos, engem itt kifejezetten az ideológia érdekelt. Moháccsal és a Nemeskürty-vitával három oldalon foglalkozom a 260 oldalból, és mint a Molnár Erik-vita folytatását veszem számba. Valójában én ebben az esetben csak a szaktörténelmi vita befolyásolhatóságát, valóságtartalmát vizsgáltam, valamint a politikai manipuláció lehetőségét, és az 1956 utáni megfélemlített társadalom megzsarolt humanitáris helyzetét elemeztem. (Az 1961-es év második felében még forradalmárokat végeztek ki.) A megemléített történészek jelentős részének kiválóságát, kimagasló szakmai tudását soha nem vontam kétségbe, eddigi munkáimban építettem eredményeikre, hivatkoztam őket.

a már kipróbált hagyományos történeti elemeket elméleteket, és hogyan építette be őket új konstrukciókba, alakítva vele egy új emlékezetkultúrát. Valójában Nemeskürty István politikai beágyazottságára is utaltam akkor, és magam sem voltam és vagyok bizonyos a könyv céljaival kapcsolatban, ahogy akkor is leírtam: „Nagy kérdés, hogy a hatalom miért engedélyezte a könyv megjelentetését, illetve miért hagyta (esetleg szorgalmazta?) a kirobbanó vitát, melyet már az »öregék« árnyékából egy fiatalabb generációja folytatott le. Az ő integrációjuk a nevesebb középosztályi családból jött, vagy »56-os« szülők gyermekeként »helybenjártott«, tehetséges fiúk »lekozsmáltatásáról« volt szó. Vagy egyszerűen a forradalom alatti nemzettudat egységességét igyekeztek szondázni, nem igazán megállapítható. 1964-ben még új felkeléstől tartott a hatalom, ugyanakkor a börtönből szabadulókat már — gyanakodva és nem hősként fogadta a társadalom. Azután 1967-re megszületik, és a teljes társadalmat áthatja a kiegyezés, amely öncenzúrával és teljes amnéziával jár együtt. Egyénileg pedig a rendszer új gazdasági legitimizációja jön létre. A hatalom ezt hirdeti külön magyar útnak, új gazdasági mechanizmusnak a szocialista táboron belül, nem a nagyhatalmak közötti, politikailag független 1956-os Magyarországot.”⁵⁰

„A vita újraindul az 1971-es keltezésű Perjés Géza⁵¹ *Országút szélére vetett ország* című tanulmányával, mely később Gyorsuló Idő sorozatban könyvként is megjelent, a külön magyar út, a független ütközőállam lehetőségét viszi tovább. Feleleveníti a Horváth Mihálynál már tárgyalt szulejmáni ajánlat eszméjét és ad a Mohács vitáknak egy új lendületet. [...] Perjés nemzetközi kontextusba helyezve a magyarországi török hódítás ügyét, azt állítja, hogy a szultánnak nem volt érdeke a magyar hadszíntéren hadakozni, miközben a földközi-tengeri és közel-keleti frontokon a birodalom jövője számára meghatározó események zajlottak és dőltek el. Állítását külpolitikai, gazdasági és hadtörténeti, logisztikai érvekkel (akció rádiusz) támasztja alá. Magyarország azonban a nyugati kereszténységhez való tartozás, és a *Propugnaculum Christianitatis* (»Magyarország a kereszténység védőbástyája«) évszázados hivatása miatt nem tudja az ajánlatot elfogadni, pedig az egységes, keresztény Európa az *Universitas Christianitatis* ekkor már csak ködkép.

A könyvecske második felében a mohácsi katasztrófa és az ország darabokra hullása után pedig azt az értelmiségi-papi réteget emeli ki, aki vigasztalt, összetartotta az ország társadalmát, és egyben tudatosította az egységes, az államhatárok fölötti magyar kultúra és haza képét. Ezt a felekezeten keresztüli identitás erősítését nevezi ő Mohács után a »simogatás reflexének«. Az egész országot összekötő kapocsról beszél. [...] Ők adnak egy egységes eszmét, nemesség és parasztság közötti összekötőszerepet játszanak. Gondolataik, azok érzelmi háttere kontinuuus a *Himnusz*ig.”⁵²

Összességében elmondhatjuk, hogy a csata saját korszakában egy tragikus, sokkoló esemény volt a maga húszezret meghaladó halottjával. A vezető világi és egyházi elit szinte egésze

⁵⁰ ÖZE 2009: 109. Lásd még: ERŐS 2013: 301–312; B. SZABÓ 2019: 351–358.

⁵¹ Perjés Géza Ludovikán végzett tisztként a társadalom peremén tengődött a háború után sokszor segédmunkásként, hullamosóként. Ha állást sikerült kapnia történészként, mint történt ez a börtönből 1956-ban kiszabadult Szalai Sándor professzor segítségével, akkor is hamarosan elbocsátották. 1963 után a KSH könyvtárának kutatócsoportjában dolgozhatott. (A könyvtár a megbízhatatlan elemek ellenőrzött helye volt 1956 után. Bibó István is ide került börtönből való szabadulása után. Lásd a Perjés Gézáról írt nekrológot.) A vitában az MTA Történettudományi Intézetének fiataljaival szemben magára maradt, és kiszorult.

⁵² ÖZE 2009: 116.

ottmaradt a csatatéren. A király halála pedig polgárháborúhoz vezetett. Mégsem jelentett egy, a korszakban és a magyar társadalomban erőteljesen várt világvégét. A térségben a vesztes csatákhoz köthető apokaliptikus várakozás gyakori. Köztes-Európa népei számára a nemzeti eltűnés történelmük folytán valós veszélynek tűnhetett. Ezt mutatják himnuszai is. A csata 200. évfordulójának generációja mitizálja az eseményt. Valójában azonban a „mohácsi vést” igazi korszakhatárrá a nemzeti bűnököt a modernizációval szembeesítő, nemzeti emlékezet-teret építő reformkori nemzedék emeli mint olyan eseményt, amely a valamikori dicső, nagy múltat elválasztja a satnya, megjobbítandó jelentől. A 300. évfordulóra való készüléssel gyász-esemény emlékezetének mondva ki a csata évfordulóját és emlékezeti térként tisztelve a helyszínt. A szabadságharc leverése, a világsi fegyverletétel mintegy ráépült a mohácsi eseményre, egy szekularizált apokalipszist és nemzeti szenvedéstörténetet kötve hozzá. Ezt a technikát követte azután a mohácsi vést 400. évfordulójának megemlékezéssorozata is. Az első világháborút számunkra katasztrofálisan lezáró trianoni békediktátummal azonosul Mohács. Később is a nemzeti önvizsgálat szimbólumává válik az emlékezhagyomány. 1956 után használja is a társadalom saját szimbolikus önkifejezésre, a Kádár-rendszer hatalma pedig manipulációra. A nagy érdeklődésre számot tartó Mohács-viták ez okból ismétlődnek évtizedeken keresztül. Most pedig várjuk az 500. évfordulót, a történelmi vitáktól nem félünk, az apokalipszistól igen.

Felhasznált irodalom

Ács Pál

2001 „Az idő ósága”. *Történetiség és történeteszemlélet a régi magyar irodalomban*. Budapest: Osiris.

BÁRÁNY Attila

2016 Magyarország és a külső segítség 1526-ban. In FARKAS Gábor Farkas — SZEBELÉDI Zsolt — VARGA Bernadett (szerk.): „Nekünk mégis Mohács kell...”. *II. Lajos király rejtélyes halála és különböző temetései*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont — Országos Széchényi Könyvtár, 35–54.

BOJTOS Anita

2016 *A történelemmagyarázat formái a XVI. században. Szerémi György hitelessége*. Budapest: Egyháztörténeti Vázlatok.

BRODARICS István

2006 Igaz történet a magyarok és Szülejmán török császár mohácsi ütközetéről. Ford. KULCSÁR Péter. In B. SZABÓ János (szerk.): *Mohács*. Budapest: Osiris. [Eredeti szövege: Stephanus Brodericus: De conflictu Hungarorum cum Solymano Turcorum imperatorre ad Mohach historia verissima. (*Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Series Nova*, Tom. VI. Ed. Petrus KULCSÁR. Budapest, 1985.)

B. SZABÓ János

- 2006 (szerk.): *Mohács*. Budapest: Osiris.
- 2019 A mohácsi csata a modernkori történetírásban. Historiográfiai vázlat. In FODOR Pál — VARGA Szabolcs (szerk.): *Több mint egy csata: Mohács az 1526 évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 337–380.

CSORBA Dávid

- 2007 Szerémi György emlékezete. Emlékezeti rétegek egy Mohács körüli történetben. In BALÁZS Mihály — GÁBOR Csilla (szerk.): *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*. (Egyetemi Füzetek 3.). Kolozsvár: Egyetemi Műhely, 447–456.
- 2013 Az angyalok kápolnája, mint emlékezeti hely. In S. VARGA Pál — SZÁRAZ Orsolya — TAKÁCS Miklós (szerk.): *A magyar emlékezhelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 387–396.
- 2016 *A Mohács-szindróma, avagy II. Lajos király halála (1526) historiográfiai nézőpontból*. Debrecen: Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhely, 259–278.

CSÖRSZ Rumen István

- 2019 „A mohácsi nóta” és közköltészeti rokonai a 18. században. In FODOR Pál — VARGA Szabolcs (szerk.): *Több mint egy csata: Mohács az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 233–258.

ERŐS Vilmos

- 2013 Magyar Historikerstreit? A Mohács-vita az 1960-as és 70-es években. In S. VARGA Pál — SZÁRAZ Orsolya — TAKÁCS Miklós (szerk.): *A magyar emlékezhelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 387–396.
- 2015 *Modern historiográfia. Az újkori történetírás egy története*. Budapest: Ráció.

FARKAS GÁBOR Farkas

- 2011 *Mohács mítosza a meseszerű halál*. Online elérés: https://nemzetikonyvtar.blog.hu/2011/08/30/mohacs_mitosza_2

FARKAS Gábor Farkas — SZEBELÉDI Zsolt — VARGA Bernadett (szerk.)

- 2016 *„Nekiünk mégis Mohács kell...”. II. Lajos király rejtélyes halála és különböző temetései*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont — Országos Széchényi Könyvtár.

GYÁNI Gábor

- 2000 Történetírás: a nemzeti emlékezet tudománya? In MIKÓ Árpád — SINKÓ Katalin *Történelem—Kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából*. Budapest, 92–103.

HANKISS Elemér

- 1983 A bűntudatról mint társadalmi jelenségről. In uő: *Társadalmi csapdák/Diagnózisok*. Budapest: Magvető, 348–395.

HELTAI Gáspár

1579 *Magyarok Krónikája*. Kolozsvár.

HORVÁTH Mihály

1871 *Magyarország történelme. IV. kötet*. Pest.

HÓVÁRI János

2019 A mohácsi csata két emlékéve: 1926 versus 1976. In FODOR Pál — VARGA Szabolcs (szerk.): *Több mint egy csata: Mohács az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 539–562.

IMRE Mihály

1995 „Magyarország panasza”. *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.

KATONA Tamás (szerk.)

1987 *Mohács emlékezete. A mohácsi csatára vonatkozó legfontosabb magyar nyugati és török források, a csatahely régészeti feltárásának eredményei*. Budapest: Magyar Helikon.

KEMÉNY Zsigmond

2003 *A mohácsi veszedelem okairól*. (Gondolkodó Magyarok.). Budapest: Neumann Kht.

KERPESZKI Róbert

2013 Horthy Miklós Mohácsi beszéde. In S. VARGA Pál — SZÁRAZ Orsolya — TAKÁCS Miklós (szerk.): *A magyar emlékezhelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 313–324.

KESERŰ Katalin

2013 Mohácsról szól-e, a Mohács kép 1848/49 után? In S. VARGA Pál — SZÁRAZ Orsolya — TAKÁCS Miklós (szerk.): *A magyar emlékezhelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 274–284.

KISFALUDY Károly

1978 Mohács. In *Hét évszázad magyar versei. I.* Budapest: Szépirodalmi.

KISS Gy. Csaba

2011 *Hol vagy hazám? Kelet-Közép-Európa himnuszai*. Budapest: Nap Kiadó.

KOSÁRY Domokos

1986 Magyarország külpolitikai helyzete Mohács előtt. In RÚZSÁS Lajos — SZAKÁLY Ferenc (szerk.): *Mohács: Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából*. Budapest: Akadémiai, 101–127.

KOVÁCS Gábor — MESTER Béla

2019 Mohács szerepe a modern magyar eszmetörténetben. In FODOR Pál — VARGA Szabolcs (szerk.): *Több mint egy csata: Mohács az 1526 évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 279–336.

KÖLCSEY Ferenc

1826 *Mohács*. Online elérés: <https://mek.oszk.hu/06300/06367/html/01.htm#224>

KUBINYI András

1986 A magyar állam belpolitikai helyzete Mohács előtt. In RÚZSÁS Lajos — SZAKÁLY Ferenc (szerk.): *Mohács: Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából*. Budapest: Akadémiai, 59–101.

KUNDERA, Milan

2022 *Az elrabolt Nyugat, avagy Közép-Európa tragédiája*. Budapest: Európa.

LISZTHY László

1979 Magyar Márs. In *Hét évszázad magyar versei*. Budapest: Szépirodalmi.

MAROSI Ernő

2000 A magyar történelem képei, a történetiség szemléltetése. In MIKÓ Árpád — SINKÓ Katalin (szerk.): *A „Történelem — kép, szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon” című 2000. március 17. — szeptember 24. között rendezett kiállítás katalógusa*, Budapest: Magyar Nemzeti Galéria, 11–33.

MINDSZENTI Antal

1724 *Propugnaculum reipublicae Christianae religione conditum, Hungarorum fortitudine V. saeculis defensum, nunc ethice adumbratum...* [A keresztény világ védőbástyája, amelyet a keresztény vallás épített, a magyarok vitézsége védelmezte ötszáz évig, most pedig erkölcsfilozófiailag rajzoljuk le] Caput XVI, Bella cum exteris felicia & infelicia, utrorumque causae. Tyrnaviae.

NEMESKÜRTY István

1959 *Bornemisza Péter, az ember és az író*. Budapest: Szépirodalmi.

1966 *Ez történt Mohács után. Tudósítás a magyar történelem tizenöt esztendejéről, 1526–1541*. Budapest: Szépirodalmi.

NEUMANN Tibor — C. TÓTH Norbert — PÁLOSFALVI Tamás

2019 Két évszázad a sztereotípiák fogságában. Helyzetkép a Jagelló-kor kutatásáról. In FODOR Pál — VARGA Szabolcs (szerk.): *Több mint egy csata: Mohács az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 11–75.

O. NAGY Gábor

1979 *Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete*. Budapest: Gondolat.

ÖZE Sándor

1991 *„Bűneiért bünteti Isten a Magyar népet”. Egy bibliai párhuzam vizsgálata a 16. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján*. Budapest: A Magyar Nemzeti Múzeum Művelődéstörténeti Kiadványa.

2004 A Molnár Erik-vita és a „Mohács-szindróma”. In ÖTVÖS István (szerk.): *Variációk. Tanulmányok M. Kiss Sándor 60. születésnapjára*. Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 165–232.

- 2006 *A határ és a határtalan. Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél.* Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség.
- 2008 A művelődés közege és szektorai a 16. századi magyar határvidék népességénél. In ÖZE Sándor (szerk.): *Virrasztó darvak. Tanulmányok a Dél-Alföld történetéből.* Hódmezővásárhely: Norma Nyomdász Kft., 13–26.
- 2009 *Nemzettudat és historiográfia.* Budapest: Hamvas Béla Kulturakutató Intézet.

ÖZE Sándor — SPANNENBERGER, Norbert

- 2005a „Wir brauchen Mohács!” Historiographie und politische Instrumentalisierung der Erinnerung an eine nationale Niederlage in Ungarn. In VON CLEWING, Konrad — SCHMITT, Oliver Jens (szerk.): *Südosteuropa. Von vormoderner Vielfalt und nationalstaatlicher Vereinheitlichung: Festschrift für Edgar Hösch.* München: Südosteuropische Arbeiten, 327–349.
- 2005b „Hungaria vulgo appellatur propugnaculum Christianitatis”. Zur politischen Instrumentalisierung eines Topos in Ungarn. In KRZOSKA, Markus — MANER, Hans-Christian (szerk.): *Beruf und Berufung. Geschichtswissenschaft und Nationsbildung in Ostmittel- und Südosteuropa im 19. und 20. Jahrhundert.* Münster: LIT Verlag, 19–39.

PÁLOSFALVI Tamás

- 2005 *Nikápolytól Mohácsig 1396–1526.* Budapest: Zrínyi.

PAPP Júlia

- 2019 Az 1526. évi mohácsi csata 16–17. századi képzőművészeti recepciója. In FODOR Pál — VARGA Szabolcs (szerk.): *Több mint egy csata: Mohács az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben.* Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 149–194.

PERJÉS Géza

- 1976 *Az országút szélére vetett ország.* (Gyorsuló Idő). Budapest: Magvető.

RÉDEY Tivadar

- 1926 Mohács emléke költészetünkben. In LUKINICS Imre (szerk.): *Mohácsi emlékkönyv.* Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 314–334.

SINKÓ Katalin

- 2000 Nemzeti szenvedéstörténet. In MIKÓ Árpád — SINKÓ Katalin (szerk.): *A „Történelem — kép, szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon” című 2000. március 17. — szeptember 24. között rendezett kiállítás katalógusa.* Budapest: Magyar Nemzeti Galéria, 11–33.

SUNDHAUSSEN, Holm

- 1999 Kriegserinnerung als Gesamtkunstwerk und Tatmotiv: Sechshundertzehn. In Beyrau, Dietrich (szerk.): *Der Krieg in religiöse und nationalen Deutungen der Neuzeit.* Wien.

S. VARGA Pál

- 2013 „keresetek alkalmat a hajdanra visszanézhetni...” Mohács emlékezethellyé válása a 19. század elejének magyar irodalmában. In S. VARGA Pál — SZÁRAZ Orsolya — TAKÁCS Miklós (szerk.): *A magyar emlékezethelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 240–249.

SZAKÁLY Ferenc

- 1986 A török magyar küzdelmek szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526). In RÚZSÁS Lajos — SZAKÁLY Ferenc (szerk.): *Mohács: Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából*. Budapest: Akadémiai, 11–59.

SZEBELÉDI Zsolt

- 2017 *Szerémi György Epistolájának nyelvi elemzése*. Témavezető: Dr. Mayer Gyula. Doktori disszertáció.

SZÉCHENYI István

- 1830 *Hitel*. Pest.

SZERÉMI György

- 1979 *Magyarország romlásáról*. Budapest: Szépirodalmi.

SZÖRÉNYI László

- 2019 A mohácsi csata emlékezete a 18. századi magyarországi neolatin irodalomban. In FODOR Pál — VARGA Szabolcs (szerk.): *Több mint egy csata: Mohács az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 209–233.

TOLNAI Vilmos

- 1926 Több is veszett Mohácsnál. In LUKINICH Imre (szerk.): *Mohácsi emlékkönyv 1526*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 311–312.

TÓTH Gergely

- 2019 Bűnbakképzés és propaganda. Az 1526. évi török hadjárat és a mohácsi csata a kora újkori történetírásban. (I. rész: A 16. század történetírása.) In FODOR Pál — VARGA Szabolcs (szerk.): *Több mint egy csata: Mohács az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont.

VESZPRÉMI Nóra

- 2013 A magyar történeti festészet kezdetei? A mohácsi csata képi ábrázolásai a 18. század végén és a 19. század elején. In S. VARGA Pál — SZÁRAZ Orsolya — TAKÁCS Miklós (szerk.): *A magyar emlékezethelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 261–273.